

BETEKENIS ECO NOMIE

De waarde van
verweven leven

Kees Klomp

Noordhoff
Business

Betekeniseconomie

De waarde van verweven leven

Ontwerp omslag en binnenwerk:

Jelle F. Post, Groningen

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan: Noordhoff Uitgevers bv, Antwoordnummer 13, 9700 vB Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie of uitgever ontleenen.

0 / 22

© 2022 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/
Utrecht, Nederland

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers bv. Meer informatie over collectieve regelingen voor het onderwijs is te vinden op www.onderwijsenauteursrecht.nl.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers bv is required to (re)use the information in this publication.

ISBN (ebook) 978-90-01-07859-1

ISBN 978-90-01-07858-4

NUR 780

BETEKENIS ECO NOMIE

De waarde van
verweven leven

Kees Klomp

Noordhoff
Groningen/Utrecht

Op 11 november 2021 vond mijn inauguratie als lector
Betekeniseconomie bij Hogeschool Rotterdam plaats.
Dit boek is een bewerking van mijn openbare les en mogelijk
gemaakt door medewerking van Hogeschool Rotterdam.

Kees Klomp

Inhoud

Inleiding	9
1 Waarom ontstaat de Betekeniseconomie?	18
De Ecologische Crisis	20
Klimaatverandering	21
Ineenstorting biodiversiteit	23
Overshoot	24
De Sociale Crisis	26
Welvaartsongelijkheid	26
Flexibilisering	27
Overontwikkeling	28
De Economische Crisis	32
Overproductie en overconsumptie	34
Economische groei = Schuldengroei	35
De koolstofbubbel	36
De onzekerheid van ontkoppeling	37
Grondstoffentekort	37
De groeiende kosten van ecologische degeneratie en destructie	38
De Individuele Crisis	39
Depressie	40
Burn-out	42

De Existentiële Crisis	43
Van systeemcrisis naar existentiële crisis	43
Millennials en centennials, de drijvende krachten achter de Betekeniseconomie	45
2 Wat is de Betekeniseconomie?	50
De Betekeniseconomie als economische evolutie	51
De agrarische economie: verbouwen	51
De industriële economie: vervaardigen	52
De kenniseconomie: verschaffen	52
De Betekeniseconomie: verbeteren	52
De Betekeniseconomie als culturele evolutie	53
De Betekeniseconomie is een existentiële economie	57
Purpose	59
Meaning	61
De drie fundamenteën van de Betekeniseconomie	63
Betekeniseconomie = een metaperspectief op economie	63
Betekeniseconomie = een postperspectief op economie	65
Betekeniseconomie = een diep perspectief op economie	74
De Betekeniseconomie is een aangepaste (aligned) economie	76
De ecologische samenleving	77
Degrowth	78
Definiëring en plaatsbepaling van de Betekeniseconomie	81
Meta	81
Macro	82
Micro	83
Plaatsbepaling van de Betekeniseconomie	84

3 Hoe ontwerpen we de Betekeniseconomie?	90
Meta-interventies	92
Al het leven op aarde is verweven	92
Ecologie is de bronwetenschap	95
Betekeniseconomie draait om bloei (<i>thrive</i>), niet om groei (<i>grow</i>)	95
Economie is een prosociale wetenschap	97
Economie is postantropocentrisch	98
Macro-interventies	100
Economie is geen doel, maar een middel	101
Ecologisch beleid	103
Hermenselijking van de economie	109
Commons als organisatievorm	111
De economie moet eerlijk zijn en gebaseerd op echte waarde	114
Integrale waarde is de norm	117
Missie-economie	121
Micro-interventies	123
Life creates conditions conducive to life	123
Gat in de maatschappij	126
Het gat-in-de-maatschappijproduct	128
Constructief ondernemerschap	129
Integrale waardecreatie door bedrijven	137
Impact is de norm	158
4 Hoe stimuleren we de Betekeniseconomie?	164
Transitie	165
Transformatie	170
Veranderen van houding → de Betekeniseconomie willen	173
Veranderen van kennis → het Betekeniseconomiedenken	175

Veranderen van vaardigheden → de Betekeniseconomie

kunnen	179
Betekeniseconomiegeletterdheid	183
Het Changemaker Canvas	184
Neoklassieke economie versus Betekeniseconomie	187
Literatuur	190
Register	196

Inleiding

De term economie is zo oud als de weg naar Athene. Hij is gebaseerd op de klassiek-Griekse term oikonomia – huishouden – een samenvoeging van oikos (huis) en nomia (management).

Economie is ‘the study of the economy’ (Wolf, 2021, p. 17). En de economie is ‘how we organise ourselves to wrest the means of individual and collective survival from the world in which we live’ (Wolf, 2021, p. 17). Economie gaat dus over mensen, over middelen en over de maatschappij waarin die mensen leven en die middelen beschikbaar zijn.

Ik hanteer graag de definitie van economie die door Sam de Muijnck en Joris Tieleman is geformuleerd: een economie is een open systeem van middelenextractie, productie, distributie, consumptie en (afval)dispositie waarmee samenlevingen zich ravitailleren om het levensbestaan van die samenleving te bestendigen (De Muijnck & Tieleman, 2021, p. 27). De term economie behelst dus – tegelijkertijd – twee zaken:

- 1 het menselijke middelen-metabolisme van samenleving (*economy*);
- 2 de bestudering en beïnvloeding van dit systeem (*economics*).

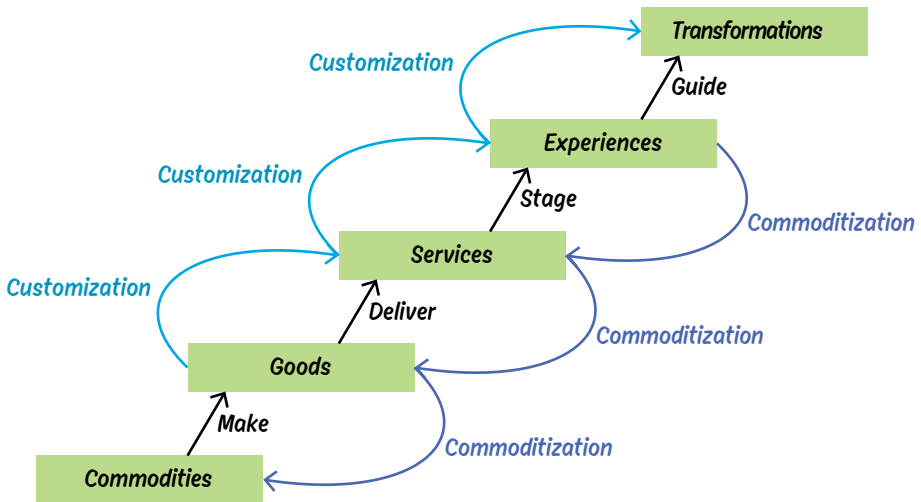
De economie is niet meer weg te denken uit onze moderne samenleving; ze speelt een hoofdrol in onze levens. Onze levens worden zeer nadrukkelijk beïnvloed door de economie. Onze kwaliteit van leven wordt zeer nadrukkelijk bepaald door de economie. Veel – zo niet alle – politieke beslissingen worden genomen op basis van economische afwegingen. De economie drukt daarmee een allesbepalend stempel op de moderne samenleving.

Economie is een zeer breed vakgebied. Ze behelst veel verschillende theoretische scholen en benaderingswijzen (van de innovatie-insteek van de Oostenrijkse school tot de klassenstrijdinsteek van de Marxistische school), ze behelst verschillende werkwijzen (van berekeningen tot voorstellingen) en ze behelst verschillende overlappen met aanpalende gebieden (zoals sociologie, antropologie, politicologie, psychologie en ecologie).

Door de dominantie van de neoklassieke economische school, is economie in de afgelopen decennia verworden tot een puur reductionistisch, mechanisch vakgebied waarin puur rationele, natuurkundeachtige wetten en modellen hoogtij vieren. In hedendaagse economische opleidingen draait viervijfde van de lesstof om de neoklassieke leer en krijgen studenten dus geen economieonderwijs maar neoklassiek economieonderwijs. (Proctor, 2021, p. 61). Het gevolg is dat economie een vakgebied is geworden waarin het bestuderen en beïnvloeden van menselijk gedrag is gereduceerd tot letterlijk en figuurlijk berekenbare properties. Moderne economie is koud, kil, abstract, afstandelijk. De samenleving en het menselijke leven worden benaderd als een controleerbare, voorspelbare, lineaire, mathematische aangelegenheid. Deze ontmenselijking en theoretisering van de werkelijkheid is niet alleen ethisch bezwaarlijk maar ook gevaarlijk. We worden vandaag de dag immers geconfronteerd met allerlei complexe maatschappelijke problemen (bijvoorbeeld klimaatverandering, ineenstorting van biodiversiteit, welvaartsongelijkheid) die innig verweven zijn met de economie. Deze problemen schreeuwen dan ook om een verweven aanpak, waarin economie niet langer als een gesloten en geïsoleerd vakgebied wordt behandeld, maar juist als een open en verweven vakgebied. Dit boek is een poging om economie opnieuw uit te vinden als een radicaal, pluralistisch en inclusief vakgebied. Ik noem mijn benadering Betekeniseconomie.

De term Betekeniseconomie is in 2008 ontstaan. Ik was op een mooie nazomerdag Albert Boswijk (directeur van het European Centre for the Experience Economy) al wandelend in de omgeving van mijn woonplaats Drouwen in Drenthe aan het interviewen voor mijn eerste boek *Verlichting In Business* (Haystack, 2010). Albert Boswijk had in die tijd met professor Ed Peelen net het boek *Een Nieuwe Kijk op de Experience Economy* geschreven. In dit boek bouw(d)en Peelen en Boswijk voort op het werk van Pine & Gilmore die iets eerder het boek *Experience Economy* (Beleveniseconomie) hadden gepubliceerd.

The progression of Economic Value

Bron: Pine & Gilmore, 1999, p. 166

In de theorie van Pine & Gilmore vormen transformaties de hoogst haalbare vorm van economische waardecreatie. Bedrijven die mensen gidsen om betere versies van zichzelf te worden en/of om de wereld te verbeteren, vertegenwoordigen het business-walhalla. En om de stap van belevenissen (*experiences*) naar transformaties (*transformations*) te maken, moeten bedrijven hun klanten volgens Pine & Gilmore betekenisvolle belevenissen verschaffen; belevenissen die een blijvende, beklijvende verandering bij klanten teweegbrengen. Tijdens ons gesprek over die transformatiepotentie voor bedrijven, ontstond opeens de term Betekeniseconomie in mijn hoofd. Het woord resoneerde meteen immens en ik voelde intuïtief onmiddellijk dat ik de term moest onthouden en vasthouden. Ik nam de term op in mijn eerste boek en ben het gedachtegoed erachter in de jaren daarna gaan onderzoeken en ontwikkelen. Sinds 2008 ben in de weer met het inventariseren en interpreteren van ontwikkelingen die wat mij betreft een nieuwe beweging in het economische domein vertegenwoordigen. Betekeniseconomie heeft haar oorsprong dus nadrukkelijk in de praktijk; het is een nieuwe theorie die gebaseerd is op concrete observaties en interpretaties en die gedestilleerd is uit de nieuwe praktijk. Wat zijn de opvallende ontwikkelingen die ik de afgelopen jaren heb waargenomen, die wat mij betreft toonaangevend zijn voor de Betekeniseconomie?

1 Opkomst nieuw ondernemen: sociaal ondernemen

Sociale ondernemers zijn ondernemers die een bedrijf beginnen en bestieren om de wereld te verbeteren. Bij sociale ondernemers staat de maatschappelijke missie centraal in de bedrijfsvoering. Dit is een nieuw verschijnsel in de economie – die de grens tussen het private en publieke domein doet versmelten – die sterk in opkomst is. Uit de *Social Enterprise Monitor* van *Social Enterprise NL* blijkt dat sociaal ondernemen een enorme opmars doormaakt in Nederland. In vijf jaar tijd groeide het aantal sociale ondernemers met maar liefst 80% tot meer dan 5.000 geregistreerde sociale ondernemingen in 2019.

2 Opkomst van nieuw verdienmodel: het minimale winstbeginsel

Met de opmars van sociaal ondernemen ontstaat een opvallend nieuw, disruptief winstbeginsel. Sociale ondernemers proberen namelijk niet zo veel mogelijk financiële winst te maken, maar juist zo weinig mogelijk. Sociale ondernemers proberen zo veel mogelijk inkomsten te alloceren of herinvesteren voor hun maatschappelijke missie. Sociale ondernemers transformeren financieel surplus zo maximaal mogelijk in maatschappelijke waarde. Ze opereren op basis van wat ik het *minimale winstbeginsel* noem; het nastreven van de laagst mogelijke winstmarge die zakelijk gezien verantwoord is.

3 Opkomst van nieuwe concurrentie: ethische concurrentie

De opkomst van sociaal ondernemen krijgt een steeds grotere invloed op markten. We zien dat markten daardoor steeds nadrukkelijker een ethisch karakter krijgen. Daar waar conventionele concurrentie tussen bedrijven draait om de prijs en kwaliteit van producten, zien we de afgelopen jaren dat ethiek bepalend wordt. Bedrijven winnen (of verliezen) marktaandeel als gevolg van ethische criteria. Het gaat niet langer primair om de intrinsieke kwaliteit van producten of het imago van de aanbieder daarvan, maar om de infrastructuur achter de producten. Anders gezegd: de ethische kwaliteit van de productie en organisatie. Zo is bijvoorbeeld Tony's Chocolonely sinds eind 2017 marktleider in de Nederlandse chocolademarkt op basis van hun slaafvrije cacaoambitie en -productie.

4 Opkomst van nieuwe waardering: impact

De maatschappelijke doelstellingen die door sociale ondernemers zijn geïntroduceerd in het conventionele economische discours, hebben de afgelopen jaren een steeds bredere waardering van bedrijven opgele-

verd. In plaats van louter financiële verantwoording, leggen steeds meer bedrijven vandaag de dag ook maatschappelijke verantwoording af. Steeds meer bedrijven presenteren steeds vaker maatschappelijke jaarverslagen naast of samen met de traditionele financiële jaarverslagen. De term die daarbij wordt gehanteerd is impact; bedrijven duiden hun brede, integrale doelstellingen als impactdoelstellingen.

5 Opkomst van nieuw bedrijfsdoel: purpose

De gangbare Engelse vertaling voor het woord betekenis is *purpose*. En *purpose* is een term die niet meer weg te denken valt uit het hedendaagse businesslandschap. Wereldwijd zijn bedrijven in de weer met *purpose*; een hoger, maatschappelijk doel dat een belangrijke stap verdergaat dan de obligate winstdoelstelling van het bedrijf. Het is zelfs een beetje een *hype* geworden. Bedrijven hebben zichzelf de afgelopen jaren massaal een *purpose* toegeëigend in de vorm van prachtig geformuleerde *purpose statements* waarin ze ons vertellen waartoe zij op aarde zijn, maar gedragen zich hier in veel gevallen helemaal niet naar. Het blijken in veel gevallen dure woorden en loze beloften te zijn die tegenwoordig ook wel met *purpose washing* worden aangeduid, een variatie op het overbekende *greenwashing*.

6 Opkomst van nieuwe rechtsvormen: B Corps en bvm

Bedrijven hebben traditioneel een van de conventionele rechtsvormen: eenmanszaak, vof, bv of nv. Wederom als gevolg van de opkomende sociale ondernemers zijn de afgelopen jaren nieuwe rechtsvormen ontstaan die expliciet inspelen op de maatschappelijke intenties en ambities van de ondernemer en onderneming. Zo bestaat sinds 2006 internationaal de B Corp, een afkorting voor Benefit Corporation. B Corps integreren zakelijke en maatschappelijke doelstellingen. In Nederland is de bvm in wording, een nieuwe rechtsvorm die maatschappelijk ondernemerschap formaliseert. Wat we ook zien is een herontdekking en heropleving van de coöperatie als rechtsvorm. Er zijn de afgelopen jaren opvallend veel betekenisvolle initiatieven in coöperatievorm; denk aan energiecoöperaties (zoals Energie Van Ons), voedselcoöperaties (zoals de Herenboeren) en gebiedscoöperaties (zoals Gebiedscoöperatie Westerkwartier). Ten slotte zien we ook nieuwerwetse experimenten met de ouderwetse coöperatievorm, zoals de zoöp: 'Zoöp is the title of an organisational model for cooperation between humans and nonhuman life that safeguards the interests of all zoë (Greek for 'life'). The Zoöp model makes the interests of nonhuman life part of organisational decision making' (bron: zoop.hetnieuweinstituut.nl).

7 Opkomst nieuwe markten: maatschappelijke problemen

Doordat sociale ondernemers maatschappelijke problemen zakelijk aanpakken, zien we de afgelopen jaren een nieuw marktmechanisme ontstaan. Markten zijn niet langer alleen productgericht, maar probleemgericht. Of liever gezegd oplossingsgericht. We zien nieuwe groei-markten ontstaan rondom maatschappelijke thema's zoals eerlijke handel, arbeidsinclusiviteit, regenerativiteit, verspilling, vervuiling, schone energie, vegetarisme en veganisme. In alle gevallen is er een directe relatie tussen de aanbieders en hun producten en een maatschappelijk probleem dat middels dat product wordt aangepakt. Er is niet langer sprake van product-marktcombinaties maar van product-maatschappijcombinaties. Ik noem dat het gat in de maatschappij (in plaats van het gat in de markt).

8 Opkomst nieuwe successen: maatschappelijk-betekenisvolle bedrijven

Tony's Chocolonely, De Vegetarische Slager, Dopper, Triodos Bank, ASN Bank, TOMS Shoes, Tesla, Vandebroek, Sungevity. Het zijn bekende, sterke, populaire merken die we niet meer weg kunnen denken uit het moderne merklandschap. Het zijn ook grote en aansprekende, moderne ondernemerssuccessen; en bedrijven met een expliciet maatschappelijke missie die de afgelopen jaren explosief zijn gegroeid en/of geacqui-reerd zijn.

9 Opkomst nieuw economisch gedachtegoed: voorbij de neoklassieke economie

We zien de afgelopen jaren opvallend veel nieuwe economische denkers en nieuw gedachtegoed opkomen, die niet langer lijkt te passen binnen de neoklassieke economische norm. Mensen als Kate Raworth met Doughnut Economics, Christian Felber met Common Good Economics, Katherine Trebeck met Wellbeing Economics, John Fullerton met Regenerative Economics, Mark Anielski met Indigenous Economics, David Bollier met Commons Economics en Jason Hickel met Degrowth Economics nemen met hun gedachtegoed expliciet stelling tegen de wereldwijde neoklassieke economische standaard. Deze nieuwe denkers geven stuk voor stuk aan geen enkel heil te zien in het nog langer continueren van de neoklassieke economische kijk op economische zaken en houden daarom verschillende pleidooien voor economische systeemvervanging. Voorbij de neoklassieke economie.

10 Opkomst transitie-urgentie

Ten slotte neem ik een gestaag groeiende transitie-urgentie waar. De gigantische maatschappelijke problemen waarmee we steeds harder worden geconfronteerd, zorgen voor een veranderende relatie tussen burgers en bedrijven. Burgers worden steeds kritischer op bedrijven. Burgers beginnen steeds beter te begrijpen dat bedrijven, middels hun bedrijfsvoering, een belangrijke rol spelen in het veroorzaken van de maatschappelijke problemen. En burgers eisen daarom steeds meer dat bedrijven onderdeel worden van de oplossing.

Deze tien ontwikkelingen zijn wat mij betreft de contouren en indicatoren van Betekeniseconomie. Ik hanteer daarbij de volgende omschrijving van het begrip Betekeniseconomie:

Betekeniseconomie is een economisch paradigma dat gekenmerkt wordt door een existentiële benadering van de middeldynamiek tussen huishouden, markten, staat en gemeenschapsgoederen.

Betekeniseconomie heeft een expliciete levensgerichte benadering van de middelenextractie, productie, distributie, consumptie en (afval)dispositie in een samenleving; een benadering die het individuele levensbestaan (ons – persoonlijke – leven) onlosmakelijk koppelt aan het collectieve levensbestaan (het – maatschappelijke en natuurlijke – leven).

In dit boek ga ik deze beschrijving verder uitdiepen en uitwerken. Dat doe ik in een viertal hoofdstukken.

Hoofdstuk 1 Waarom ontstaat de Betekeniseconomie?

We hebben te maken met een aantal ontwikkelingen die onze samenleving fundamenteel ontwrichten:

- Er is sprake van een met elkaar verweven ecologische crisis, sociale crisis, individuele crisis en economische crisis.
- Deze systeemcrisis ontwikkelt zich tot een existentiële crisis, die ons huidige wereldbeeld én zelfbeeld volledig op de kop zet en ervoor zorgt dat we ons economisch systeem én onszelf volledig opnieuw moeten uitvinden.

Hoofdstuk 2 Wat is de Betekeniseconomie?

De existentiële crisis vraagt om een systeemverandering en de Betekeniseconomie biedt daartoe richting:

- De Betekeniseconomie is een existentiële economie die **ons** (individuele, menselijke) levensbestaan koppelt aan **het** (universele, natuurlijke) levensbestaan.
- De Betekeniseconomie neemt ecologie als uitgangpunt voor de invulling van een existentieel-veilige economie.

Hoofdstuk 3 Hoe ontwerpen we de Betekeniseconomie?

We kunnen de Betekeniseconomie conditioneren:

- De Betekeniseconomie bestaat uit existentiële, ecologische ontwerpprincipes die we kunnen vertalen in concrete meta-, macro- en micro-interventies.

Hoofdstuk 4 Hoe stimuleren we de Betekeniseconomie-transitie?

We kunnen de transitie van neoklassieke, neoliberale, economische samenleving naar de Betekeniseconomie en ecologische samenleving bespoedigen:

- De Betekeniseconomie vereist het stimuleren van betekenisvolle houding, kennis en vaardigheden.

1

**Waarom
ontstaat de
Betekenis-
economie?**

In de inleiding heb ik een tiental trends gepresenteerd die wat mij betreft tezamen het bestaan van de Betekeniseconomie vertegenwoordigen en die verantwoorden dat er sprake is van een nieuw economisch narratief.

Maar wat veroorzaakt die trends?

Waarom zien we ontwikkelingen die niet (goed) passen binnen het neoklassieke economische regime?

Wat zorgt voor de opkomst van sociaal ondernemen, ethiek, engagement en impact?

Waarom staan er nieuwe economen op met een verhaal dat niet langer past binnen het neoklassieke economische narratief?

Waarom is er sprake van de opkomst van de Betekeniseconomie?

We hebben in de afgelopen decennia de zoete vruchten van onze huidige welvaartseconomie kunnen plukken. De wereldwijde verbetering van de levensstandaard is gepaard gegaan met een aantal ontegenzeggelijk positieve ontwikkelingen: de levensverwachting is hoger dan ooit, het percentage mensen dat leeft in armoede is lager dan ooit, meer mensen dan ooit hebben toegang tot schoon drinkwater, meer mensen dan ooit hebben toegang tot onderwijs en het gemiddelde inkomen is hoger dan ooit. Economische groei *lijkt* het ultieme recept voor een florerende wereld. Ik gebruik daarbij bewust het woord *lijkt*, omdat we de laatste decennia ook nadrukkelijk worden geconfronteerd met de keerzijde van het succesverhaal. Economische groei blijkt namelijk gepaard te gaan met een stevige kostenkant. In dit eerste hoofdstuk wil ik deze kosten introduceren in de vorm van:

- 1 de Ecologische Crisis
- 2 de Sociale Crisis
- 3 de Economische Crisis
- 4 de Individuele Crisis

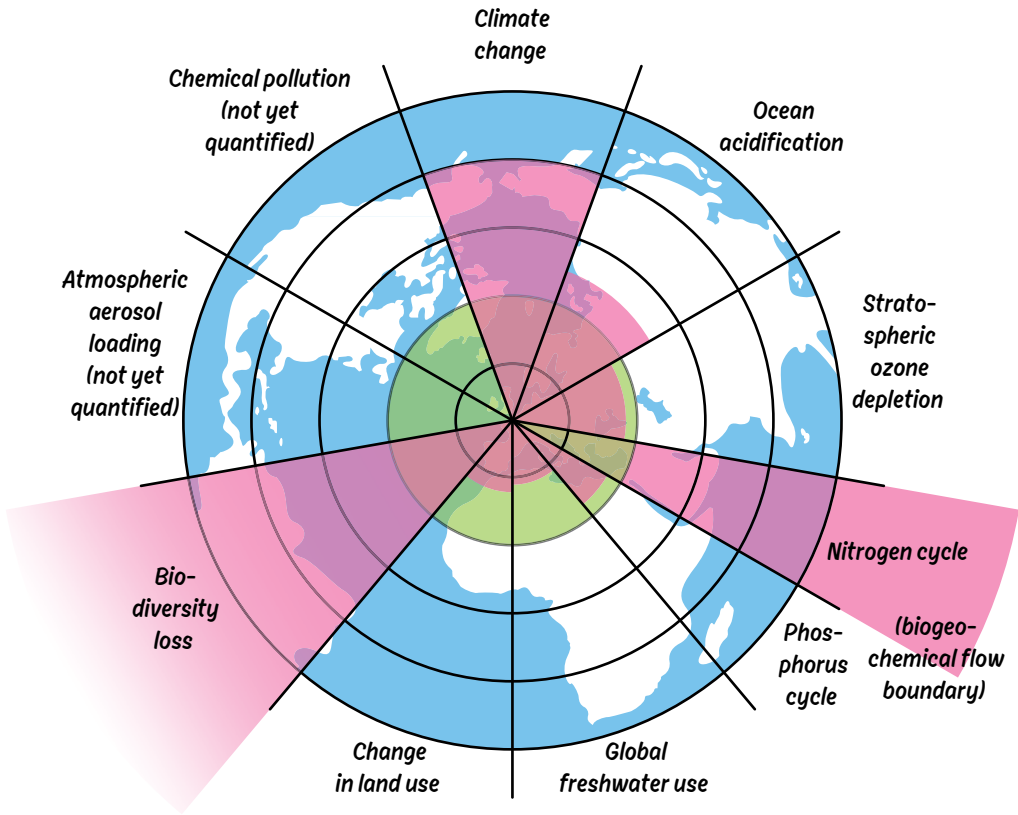
Waarna ik zal betogen dat deze verschillende crises innig met elkaar verweven zijn en optellen, waardoor er sprake is van:

- 5 de Existentiële Crisis

De Ecologische Crisis

Johan Rockström en zijn collega-wetenschappers van het Stockholm Resilience Centre hebben een negental vitale systeemgrenzen bepaald (de zogenoemde Planetary Boundaries) waarbinnen we moeten blijven om de gezondheid van de biosfeer te garanderen. Zie figuur 1.

Figuur 1 De negen vitale systeemgrenzen

Bron: Stockholm Resilience Centre

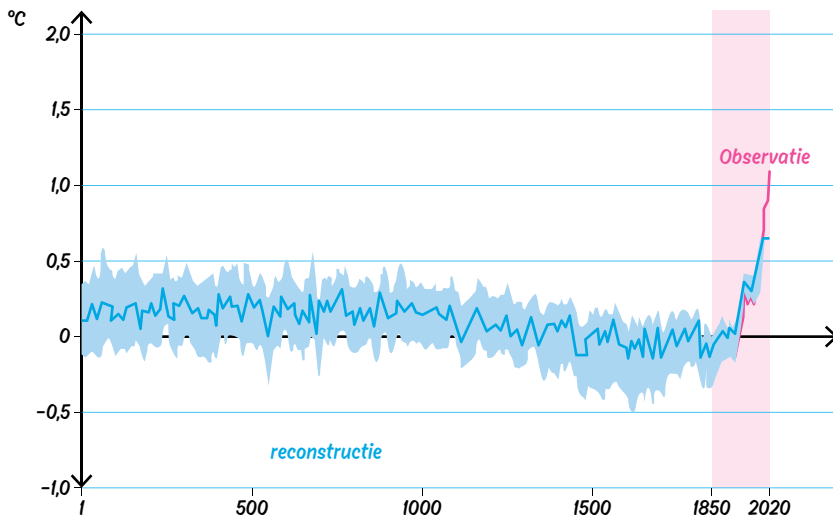
Het is ondertussen bekend dat we in ieder geval vier van deze negen vitale systeemgrenzen (klimaatverandering, verlies biodiversiteit, stikstof en fosfor, ozonafbraak, oceaanzuring, zoetwaterverbruik, verandering van landsysteem, chemische vervuiling en atmosferische aerosollading) hebben overschreden; en een aantal van de andere vitale systeemgrenzen

staan op het punt van overschrijding. Met het overschrijden van deze systeemgrenzen wordt een ernstige verstoring van de ecologische balans veroorzaakt waarvan al het leven op aarde afhankelijk is; inclusief het menselijke leven. Ik zal de drie meest urgente ecologische crises iets uitgebreider adresseren.

Klimaatverandering

Sinds 2019 hebben de klimaatwetenschappers van International Panel on Climate Change (IPCC) een 'gouden standaard' vastgesteld voor de relatie tussen menselijke (economische) activiteit en klimaatverandering. In het 6e IPCC rapport wat in Augustus 2021 is gepresenteerd, wordt de menselijke factor in het veroorzaken van klimaatverandering onbetwist genoemd door Working Group I Co-Chair Valérie Masson-Delmotte: 'The role of human influence on the climate system is undisputed.'

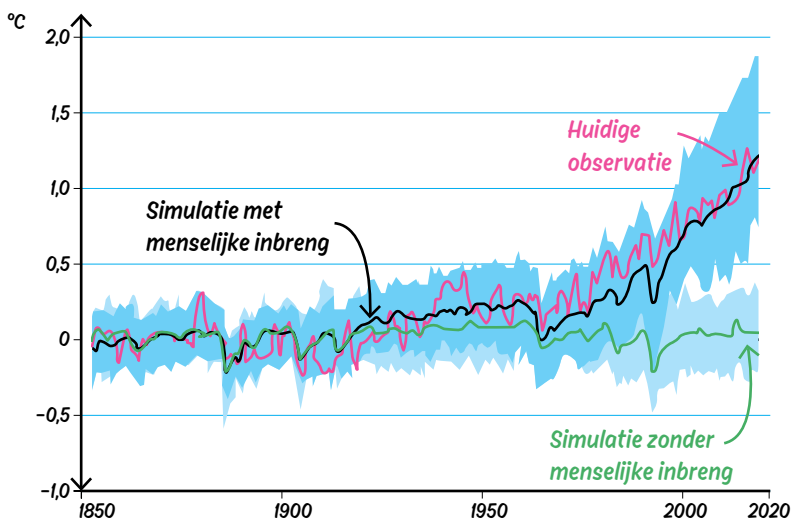
Figuur 2 Opwarming van de aarde door de tijd heen

Bron: IPCC, 2019

In figuur 2 en figuur 3 is zichtbaar dat de opwarming van de aarde ongeveer evenveel sneller gaat in de laatste decennia en dat de mens hier verantwoordelijk voor is.

Figuur 3 Menselijke factor in de opwarming van de aarde

Bron: IPCC, 2019

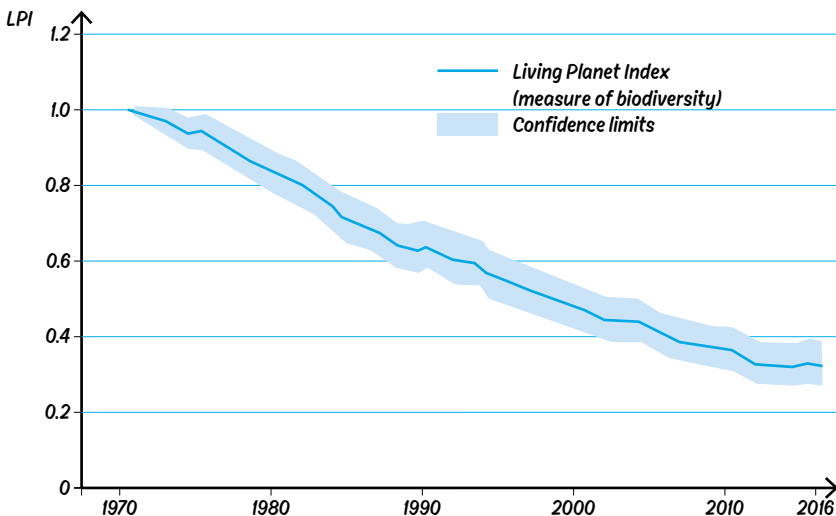
De beoogde grens van 1,5 graad opwarming wereldwijde temperatuurstijging wordt naar verwachting al binnen ongeveer tien jaar bereikt. Dat betekent dat de IPCC-wetenschappers rekening houden met een verdere opwarming – tot twee graden Celsius en zelfs scenario's die van drie graden Celsius of meer uitgaan – mits er onmiddellijk drastische maatregelen worden genomen om de verdere uitstoot van CO_2 te verminderen. In datzelfde alarmerende rapport presenteert IPCC een toename van de ontwrichtende gevolgen van klimaatverandering. De gevolgen van verdere opwarming zijn een grotere ontwrichting; in de vorm van toenemende droogte, bosbranden, hittegolven, overstromingen, stormen, zowel in aantal als in intensiteit. En ten slotte presenteert IPCC het benaderen en/of bereiken van zogenoemde tipping points; kantelpunten waarna we niet langer in staat zijn een bepaalde ontwikkeling te mitigeren, zoals het smelten van de poolkappen en de omkering van de golfstroom. IPCC presenteert in dit rapport een aantal scenario's variërend van 1,5 graad opwarming (met grote maar niet levensbedreigende gevolgen voor de mensheid) tot meer dan 4,5 graden opwarming (met levensbedreigende gevolgen voor de mensheid).

De duizenden klimaatwetenschappers van IPCC zijn extreem helder in hun boodschap: de mensheid verkeert in een diepe existentiële crisis.

Ineenstorting biodiversiteit

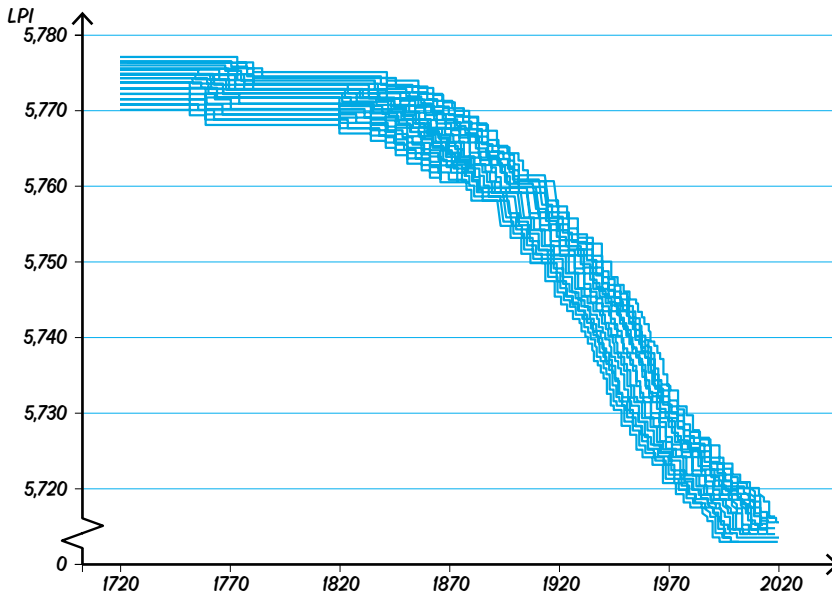
Alhoewel klimaatverandering een prominente plek inneemt als het over existentiële bedreiging gaat, is de ineenstorting van biodiversiteit eigenlijk nog vele malen bedreigender. De ineenstorting van biodiversiteit is een destructief samenspel van habitatvernietiging en/of -verdringing, ontbossing, uitputting, vervuiling en overexploitatie. Allemaal door de mens veroorzaakt. Allemaal het gevolg van economisch handelen. In een rapport in 2019 van het Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES) stellen 15.000 wetenschappers uit meer dan vijftig landen dat er meer dan een miljoen dieren- en plantensoorten acuut met uitsterven worden bedreigd – meer dan 25% van alle diersoorten en plantensoorten – en dat er een degeneratie van soortenrijkdom plaatsvindt die ongekend is in de geschiedenis. De snelheid waarmee uitsterving plaatsvindt is bijna honderd keer sneller dan in de afgelopen 10 miljoen jaar. Zie figuur 4 en 5.

Figuur 4 Afname van het aantal wilde dieren

Bron: BBC, 2020

Figuur 5 Afname zoogdierensoorten

Bron: BBC, 2020

Het is daarom niet overdreven dat onderzoekers Gerardo Ceballos, Paul R. Ehrlich en Rodolfo Dirzo in een artikel in *Proceedings of the National Academy of Sciences* (PNAS) spreken van biologische annihilatie en een Zesde Uitstervingsgolf: 'Our data indicate that beyond global species extinctions Earth is experiencing a huge episode of population declines and extirpations, which will have negative cascading consequences on ecosystem functioning and services vital to sustaining civilization. We describe this as a "biological annihilation" to highlight the current magnitude of Earth's ongoing sixth major extinction event.'

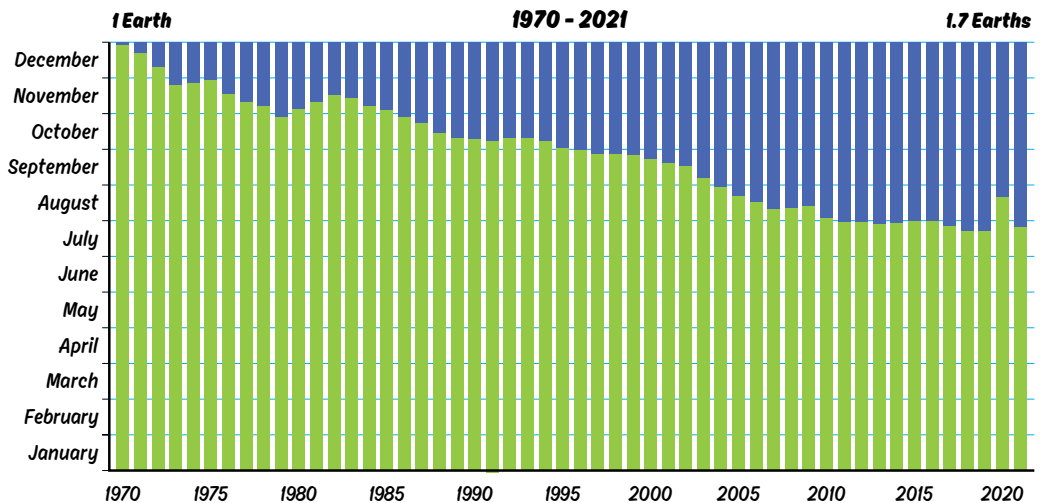
Overshoot

In 1972 vraagt De Club van Rome in het befaamde De grenzen aan de Groei-rapport (*The Limits to growth: a global challenge*) voor het eerst aandacht voor de ecologische uitputtingsproblematiek. In de jaren 80 bouwde de commissie Brundtland (een wereldcommissie voor milieu en ontwikkeling, bestaande uit internationale deskundigen onder het

voorzitterschap van de Noorse minister-president Gro Harlem Brundtland) hierop voort in het *Our Common Future*-rapport.

Ecologische uitputting wordt aangeduid met de term *overshoot*. Overshoot staat voor het gegeven waarbij wij mensen meer verbruiken dan het ecosysteem in één jaar kan vernieuwen. Uit onderzoek van het Global Footprint Network blijkt dat wij gemiddeld 1,7 planeet per jaar aan natuurlijke hulpbronnen gebruiken om onze huidige menselijke samenleving draaiende te houden. Datzelfde Global Footprint Network is de initiatiefnemer van Overshoot Day. Overshoot Day is de dag waarop we de aarde internationaal officieel uitputten. Deze dag vindt elk jaar vroeger plaats: in 2021 al op 29 juli. Zie figuur 6.

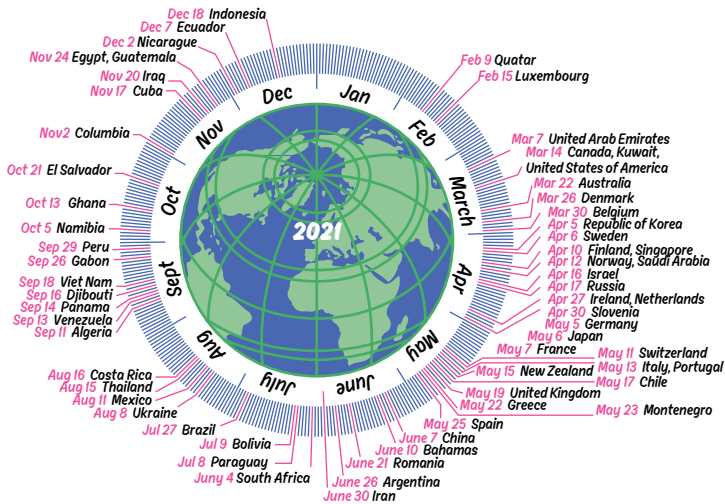
Figuur 6 Earth Overshoot Day

Bron: Global Footprint Network, 2021

Als we Overshoot Day op nationaal niveau bekijken, zien we een nog veel dramatischer beeld: alle grote wereldeconomieën bereiken al ruimschoots voor 29 juli de uitputtingsgrens. Er is een duidelijke relatie tussen economische overvloed en ecologische rampspoed. Zie figuur 7.

Figuur 7 Overshoot Days per land

Bron: Global Footprint Network, 2021

Kortom, de wetenschap is kristalhelder. Als we doorgaan op de huidige economische weg, zullen de ecologische degeneratie en destructie die daarmee gepaard ons noodlottig worden. We verkeren volgens de wetenschap in een existentiële crisis. We vernietigen *het* levensbestaan en daarmee ook *ons* levensbestaan. De enige manier om de voortschrijdende ecologische rampspoed te beëindigen, is het beëindigen van onze huidige – economische – levensstijl.

De Sociale Crisis

Er is niet alleen sprake van een ecologische kostenkant van economische groei. Ook sociaal gaat economische groei gepaard met een aantal maatschappelijke pijnpunten, waarvan ik er drie expliciet wil en zal uitlichten.

Welvaartsongelijkheid

De economische groei blijkt namelijk zeer ongelijk verdeeld en deze ongelijkheid neemt alleen maar toe. We worden wel rijker, maar deze rijkdom komt terecht bij een steeds kleinere groep mensen. Uit onderzoek van Oxfam Novib uit 2018 blijkt bijvoorbeeld dat de rijkste 1% van

de wereld geprofiteerd heeft van maar liefst 82% van de wereldwijd verworven welvaart. De 26 rijkste miljardairs hebben samen meer vermogen dan de 3,8 miljard mensen die de armste helft van de wereldbevolking vormen. De armste helft van de wereldbevolking heeft gezamenlijk 1370 miljard dollar aan vermogen; een gemiddelde van 360 dollar per persoon.

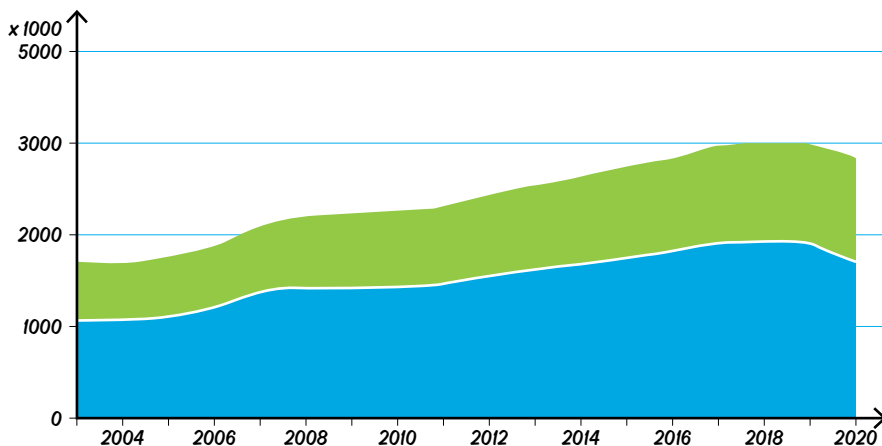
De Franse econoom Thomas Piketty komt in zijn boek *Kapitaal in de 21ste eeuw* (gebaseerd op een langlopend onderzoek naar de verdeling van kapitaal in Amerika en Europa) tot de conclusie dat het rendement op kapitaalbezit veel hoger is dan arbeid. Er is een tweedeling tussen hen die geld verdienen met geld en hen die dit niet kunnen (Piketty, 2013). Het is vele malen lucratiever om geld te bezitten en te beleggen dan voor geld te werken. Hierdoor neemt de welvaartsongelijkheid steeds meer toe, hetgeen Piketty vat in zijn ondertussen beroemde economische formule: $r > g$.

Journalisten Sander Heijne en Hendrik Noten zien een gelijksoortige ontwikkeling in Nederland die zij in hun gelijknamige boek tot Fantoomgroei hebben gedoopt. Op basis van een Rabobank-onderzoek constateren Heijne en Noten dat de Nederlandse economie de afgelopen veertig jaar met tientallen procenten gegroeid is, maar dat de koopkracht c.q. de reële gezinsinkomens in diezelfde tijd niet of nauwelijks gegroeid zijn. Er wordt niet of nauwelijks door gezinnen geprofiteerd van de economische groei, maar slechts door bedrijven, bestuurders en aandeelhouders.

Flexibilisering

Betaalde arbeid is steeds meer een onzekere factor aan het worden. Er zijn de afgelopen decennia steeds meer mensen zonder vaste contracten; de zogenoemde flexwerkers. Er zijn twee groepen flexwerkers: werknemers met een flexibele arbeidsrelatie en zelfstandigen zonder personeel. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek waren er in 2020 1,7 miljoen werknemers met een flexibele arbeidsrelatie; mensen met een arbeidsovereenkomst voor bepaalde tijd of een overeenkomst voor een flexibel aantal uren per week. Met optelling van de zelfstandigen zonder personeel, betekent dit dat bijna 3 miljoen Nederlanders in 2020 zonder vaste contracten werken; een toename van ruim een miljoen mensen ten opzichte van 2003. Zie figuur 8.

Figuur 8 Aantallen flexwerkers

Bron: Centraal Bureau Statistiek, 2020

De gevolgen van deze flexibilisering van arbeid zijn een groeiende onzekerheid bij werknemers. Er wordt zelfs gesproken van een nieuwe onderklasse die het label *precari* heeft gekregen. De term *precari* is een samenvoeging van *precair* en *proletariaat* en geïntroduceerd door de Engelse hoogleraar Economie van de Universiteit van Bath: Guy Standing. De term is een duiding van de groeiende economische onzekerheid en onveiligheid bij een groeiende groep flexwerkers. Standing positioneert de opmars van deze tijdelijke en vaak slecht betaalde banen in zijn boek *The Precariat, the new dangerous class* (2011) als een belangrijke bron van – nieuwe – sociale onrust en onvrede en een belangrijke motor van politiek populisme.

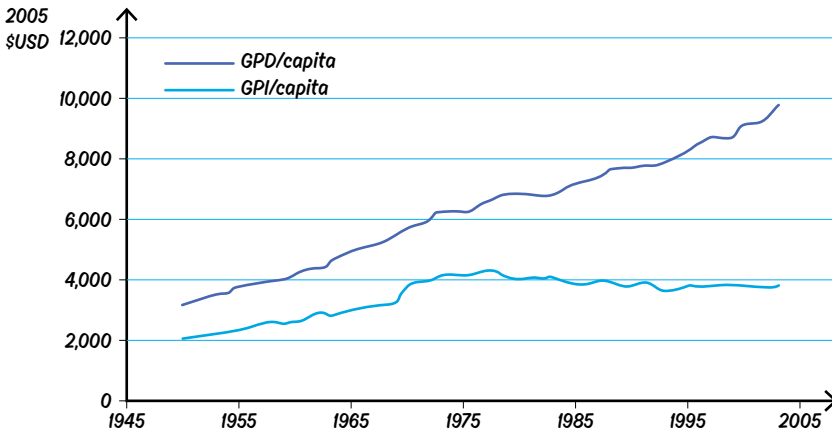
Overontwikkeling

Ten slotte speelt er nog een derde, belangrijke sociale ontwikkeling: overontwikkeling. Er is sprake van economische overontwikkeling als welvaartsgroei niet langer ten bate van welzijn en/of welbevinden plaatsvindt, maar ten koste daarvan (Katherine Trebeck, 2019). We kunnen overontwikkeling op twee manieren ontdekken.

Ten eerste door GDP (Gross Domestic Product) en GPI (Genuine Progress Indicator) met elkaar te vergelijken. Daar waar GDP louter kijkt naar de opbrengsten en optelsom van alle economische activiteit in een land in een jaar, kijkt GPI ook naar de sociale en ecologische kant van welvaart

en integreert de kostenkant daarvan: de zogenoemde externaliteiten. Het begrip externaliteit werd in 1920 geïntroduceerd door de econoom Pigou in diens boek *Economics of Welfare* en behelst de wel gemaakte maar niet gecompenseerde kosten van economische activiteiten. Zo gaat de productie van bijvoorbeeld een spijkerbroek gepaard met allerlei ecologische kosten; kosten die ontstaan als gevolg van de productie van die spijkerbroek. Denk bijvoorbeeld aan milieuvervuiling door het gebruik van chemicaliën bij de productie. Deze verontreiniging is een feit, maar wordt niet doorberekend in de kostprijs van de spijkerbroek. Anders gezegd: de kosten van de milieuverontreiniging worden op de samenleving afgewenteld.

Figuur 9 GDP versus GPI

Bron: Economics Help, 2011

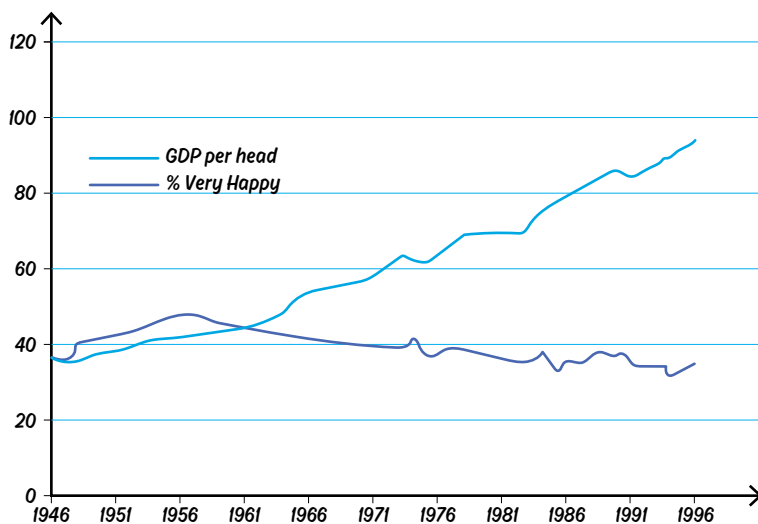
Als we GDP en GPI naast elkaar zetten – zie figuur 9 – dan kunnen we twee belangrijke zaken ontdekken:

- 1 GDP ligt altijd hoger dan GPI. Externaliteiten hebben een negatief effect op welvaart. Anders gezegd: welvaart gaat gepaard met sociale en/of ecologische kosten.
- 2 Vanaf eind jaren 60 ontstaat er een steeds groter wordende kloof tussen GDP en GPI. Sinds eind jaren 60 blijft GDP in het hetzelfde tempo doorgroeien, maar vlakt GPI af en neemt zelfs af.

Deze afvlakking en afname worden veroorzaakt door groeiende sociale en ecologische kosten bij verdere economische groei. Er is economische groei, maar deze groei gaat onvermijdelijk gepaard met eveneens groeiende sociale en/of ecologische schade.

Ook in onderzoek van de Engelse econoom professor Sir Richard Layard uit 2005 zijn een soortgelijke ontwikkeling en beweging te zien. Layard onderzocht de relatie tussen welvaart en welbevinden in onder andere de Verenigde Staten van Amerika. Welvaart staat voor de beschikbaarheid van voldoende financiële middelen van de bevolking in een land om in de behoeften te kunnen voorzien, gemeten aan de hand van het nationale productinkomen. Welbevinden staat voor de subjectieve beleving van de individuele levensomstandigheden. Welvaart gaat dus over levensstandaard en geld. Welbevinden gaat over levensvoldoening en geluk.

Figuur 10 Relatie tussen inkomen en geluk

GDP = Gross Domestic Product, which the total value of the annual amount of goods and services produced within a country, regardless of whether they are produced by its citizens.

Bron: Layard, 2005

Welvaart en welbevinden houden tot eind jaren 60 een gelijke tred. De welvaarts-groei ontwikkelt zich ten bate van welbevinden; het verbeteren van de totale levensstandaard resulteert in een verbetering van de individuele levensomstandigheden. Vanaf de jaren 60 lopen welvaart en welbevinden echter uit elkaar. Welvaart blijft onverminderd doorgroeien, maar welbevinden vlakt ook hier af en vertoont zelfs een dalende tendens. Zie figuur 10.

Dit is het macro-economische effect van de wet van afnemende meer-opbrengsten. Voor mensen die in armoede leven, is welvaart een

allesbepalende factor. Het geringe welbevinden van arme mensen wordt in belangrijke mate veroorzaakt door hun geringe welvaart; het ontbreekt hen aan basale middelen om een gelukkig leven te leiden. Welvaart is voor hen een basisvoorwaarde voor welbevinden. Zij ontlene direct meer welbevinden aan meer welvaart. Maar voor de miljarden mensen op aarde die reeds een behoorlijk welvaartsniveau hebben bereikt of zelfs in grote rijkdom leven, gaat dit effect veel minder of zelfs helemaal niet meer op. Uit de onderzoeken van professor Layard blijkt dat geld tot \$10.000 per jaar in belangrijke mate gelijk staat aan geluk. Tussen \$10.000 en \$75.000 draagt geld nog steeds bij aan individueel geluk, maar neemt het effect af. Boven \$75.000 voegt geld niets fundamenteels meer toe aan ons individuele geluk. Miljonairs en miljardairs hebben geen significant groter welbevinden dan mensen die zo'n \$75.000 verdienen. Anders gezegd: sinds de jaren 60 zijn de levensstandaard en levenskwaliteit in onder andere de Verenigde Staten van Amerika niet langer complementair maar conflicterend. Anders gezegd: terwijl de levensstandaard verder toeneemt, neemt de levenskwaliteit steeds verder af.

Uit onderzoek uit 2018 door professor doctor Lieven Annemans en Jellen T'Jaeckx van UGent blijkt dat welbevinden een piek bereikt bij een netto-inkomen van 4.000 à 4.500 euro per maand. Dat betekent concreet dat mensen die meer verdienen dan 4.000 á 4500 euro per maand een lager welbevinden ervaren en rapporteren. Het welbevinden neemt niet alleen af, mensen worden daadwerkelijk ongelukkiger. Volgens de onderzoekers wordt dit veroorzaakt door een voortdurend verlangen naar méér geld en de angst om het vermogen te verliezen. Hetgeen onder andere resulteert in minder hechte vriendschappen.

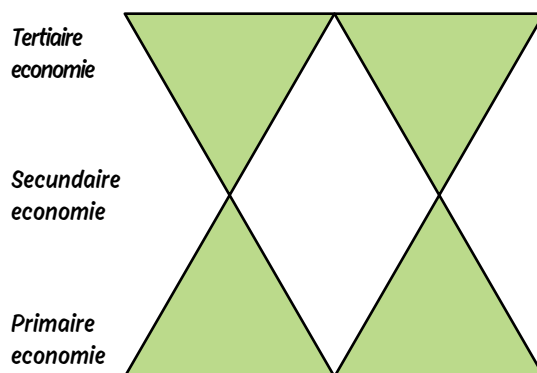
In het boek *De kwetsbare welvaart van Nederland* (Lintzen et al., 2018) presenteren de TU/e-wetenschappers Harry Lintzen, Frank Veraart, Jan-Pieter Smits en John Grin een uitgebreid onderzoek naar de geschiedenis van de welvaartsontwikkeling van Nederland. Hierbij constateren de onderzoekers dat ook Nederland het stadium van overontwikkeling heeft bereikt in de jaren 60. Welvaartsgroei heeft ook in Nederland een afnemende invloed op de subjectieve beleving van individuele levensomstandigheden (welbevinden) en ook op de objectieve kwaliteit van onze leefomgeving (welzijn). Lintzen en consorten constateren een groeiend gespannen relatie tussen levensstandaard en levenskwaliteit. 'Kwaliteit van leven bestrijkt een veel breder terrein dan alleen de materiële welvaart, die vaak wordt gemeten in termen

van de consumptie van goederen en diensten. Ook onze levensvoldoening, gezondheid en huisvesting, alsmede de kwaliteit van de natuurlijke en sociale leefomgeving zijn van belang.’

De Economische Crisis

In zijn boek *The Wealth of Nature* schetst historicus John Michael Greer de broncrisis van onze moderne economie. Greer omschrijft de problematische verhouding tussen een drietal verschillende economieën: de primaire economie, de secundaire economie en tertiaire economie.

Figuur 11 De drie economieën van Greer

Bron: Kees Klomp, 2021

Volgens Greer begint economie niet met het menselijke metabolisme om schaarse middelen efficiënt te verwezenlijken, verhandelen en verdelen. Greer: 'Behind the human activities lie a bewildering range of nonhuman activities – the biological cycles that yield soil fertility, crop pollination and countless other things of economic value; the hydrological cycles that put fresh water into reservoirs and taps; the tectonic processes in the crust that put economically useful metals and minerals into veins in the rocks; and, of central importance, the extraordinary complex interplay of biological and geological processes that spent half a billion years storing away countless billions of tons of carbon under the earth's surface in the form of fossil fuels.' Greer constateert dat onze menselijke economie bestaat bij gratie van een onderliggende uitwisseling die plaatsvindt in de natuur. Het menselijke metabolisme (economie) is afhankelijk van het

natuurlijke metabolisme (ecologie). De natuur geeft ons de basisbestanddelen om economische activiteiten te kunnen ontplooiën. Daarom noemt Greer de natuur de Primaire Economie; het basissysteem dat de economisch benodigde primaire goederen produceert. Het middels menselijke arbeid transformeren van natuurlijke producten in materiële producten noemt Greer de Secundaire Economie. De Secundaire Economie wordt ook wel de Reële Economie genoemd. De Reële Economie behelst de allocatie, productie, distributie en consumptie van materiële goederen en heeft eeuwenlang het kloppende hart van het economische discours gevormd. Tót de opkomst van de financiële sector. Met de financiële sector ontstond een opmars van immateriële goederen. Greer noemt dit de Tertiaire Economie. Deze derde economie bestaat niet bij gratie van tastbare natuurlijke goederen of reële menselijke arbeid. Nee, de Tertiaire Economie gaat over geld. Ons moderne economische systeem is een geldsysteem geworden. Geld is het belangrijkste handelsproduct in de huidige wereldeconomie. Er wordt vooral geld verdiend met geld.

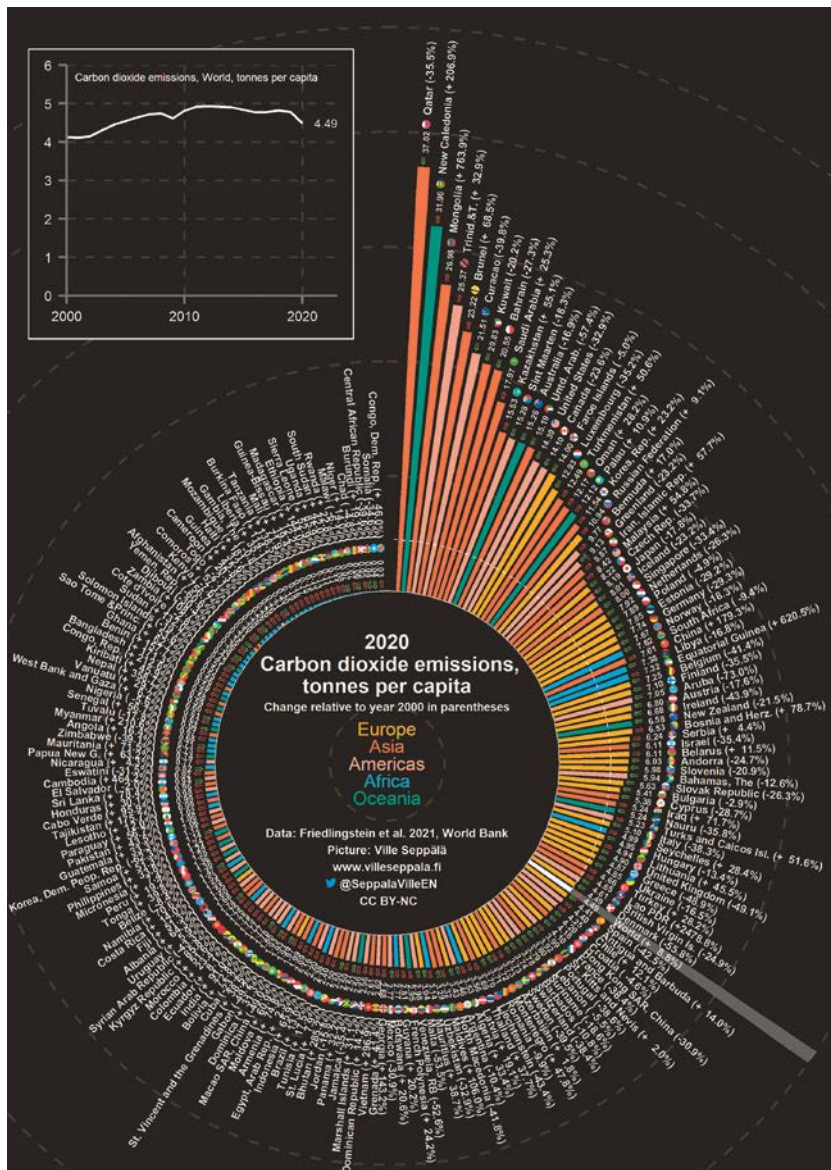
De broncrisis die Greer schetst is een artificiële omkering van zaken. Voor een economisch gezonde gang van zaken vormt de natuurlijke of Primaire Economie de (brede) basis van waaruit een menselijke of Secundaire Economie ontstaat die is gebaseerd op de beschikbare natuurlijke bestanddelen en van daaruit ontstaat een financiële of Tertiaire Economie om de daartoe benodigde investeringen en financieringen te managen. We hebben in het huidige economische systeem echter te maken met een situatie dat de Tertiaire Economie vele malen groter is dan de Secundaire Economie en de Primaire Economie. Het grote probleem daarbij is dat de Tertiaire Economie bestaat bij gratie van investeringen en financieringen die voor hun rendement afhankelijk zijn van de Secundaire Economie en/of de Primaire Economie. Anders gezegd: er moet groei worden gerealiseerd die uiteindelijk uit mensen en/of uit de natuur moet komen. En dat wordt steeds moeilijker, omdat we ecologisch, sociaal en individueel de grenzen van groei bereiken. We bouwen op drijfzand.

Alhoewel het dus lijkt alsof het geweldig gaat met de economie – want er is al eeuwenlang sprake van gestage groei – toont een nadere kijk op zaken dat we ons eigenlijk in een soort *uitgestelde economische crisis* bevinden. We zijn als het ware een onvermijdelijke krach aan het uitstellen. Laat mij deze veronderstelling, naast de bovengenoemde, basale observatie van Greer, onderbouwen aan de hand van een zestal ontwikkelingen.

Overproductie en overconsumptie

Het huidige economische systeem behoeft continue groei. Om onze welvaart continu te vermeerderen moet de economie meegroeien. We moeten niet alleen meer financiële middelen bezitten, maar deze via de markt aan goederen besteden. Continue economische groei behoeft daarom continue groei van productie en consumptie van goederen.

Figuur 12 CO₂-emissies per land

Bron: villeseppala.fi

Het probleem van deze denk- en doewijze is dat ons huidige welvaartsniveau en de daarbij horende economie gepaard gaat met een extreem hoge productie- en consumptiedruk en dat die weer gepaard gaan met een enorm grote ecologische voetafdruk. Onze moderne economie is een turbo-economie die standaard op overtoeren draait. We kunnen het dus eigenlijk niet over *echt* effectieve oplossingen voor ecologische crises hebben, zonder daarbij de omvang van de huidige economie in acht te nemen. Anders gezegd: als overproductie en overconsumptie primaire oorzaken van ecologische problematiek zijn, zijn dat ook de primaire oplossingen voor ecologische problematiek. Het punt is echter dat al het conventionele economische beleid gebaseerd is op verdere groei. In alle conventionele economische beleidsplannen vormt verdere groei de basis van verandering. In alle gevallen worden benodigde investeringen gepresenteerd met een prognose om ze – met rendement – terug te verdienen in de nabije toekomst, hetgeen alleen mogelijk is met een verdere groei van productie en consumptie. De assumptie is dat dit mogelijk is, terwijl de ecologische feiten iets heel anders laten zien. Er wordt – kortom – economisch gebouwd op ecologisch drijfzand.

Economische groei = Schuldengroei

In de afgelopen decennia is het economische systeem in belangrijke mate een financieel systeem geworden. Geld is het belangrijkste handelsproduct van onze hedendaagse economie geworden. De belangrijkste economische activiteiten vandaag de dag zijn financiële activiteiten. Het gevolg is een groeiende kloof tussen de financiële economie en de reële economie. De reële economie omvat reële economische activiteiten: productie, distributie en consumptie van reële goederen. De reële economie draait om vraag en aanbod. Om concrete goederen die gemaakt en verkocht/gekocht moeten worden. De financiële economie daarentegen draait om lenen en terugbetalen. De financiële economie draait daarmee primair om schuld. Er wordt geld geleend en geïnvesteerd met het doel en de verwachting dat dit in de toekomst winst zal opleveren. De rente is de winst. Daar waar de reële economie draait om het heden, draait de financiële economie eigenlijk alleen maar om de toekomst: om speculatie en toekomstige groeiverwachtingen. De financiële beurs is dus feitelijk gezien een belegd en beoogd toekomstbeeld. Investeren in de toekomst door schuld te creëren in het heden is de motor van financieel-economische activiteit. Het gevolg is een toenemende schuldenlast. Het

Institute of International Finance (IFF) berekende de totale wereldwijde schuld en kwam eind 2019 tot een bedrag van maar liefst 255 biljoen \$. Dat is dus 255 keer 1 miljard \$. Een astronomisch bedrag.

De financiële economie heeft dus economische groei nodig om te kunnen bestaan. Alleen middels groei kunnen de investeringen renderen en de gemaakte schulden worden terugverdiend. De financiële economie is eigenlijk de reële economie van de toekomst: de te verwachte situatie. De premisse van de financiële economie is dus dat langdurige, verdere economische groei mogelijk is. Er is vertrouwen in de langetermijnsolvabiliteit en het verdienvermogen van bedrijven. Maar is dat realistisch?

De koolstofbubbel

Sinds het Akkoord van Kopenhagen in 2009 hebben meer dan honderd landen afgesproken dat de opwarming van de aarde niet meer dan twee graden Celsius mag bedragen, wat neerkomt op een maximale uitstoot van +/- 500 Gt CO₂. De waarde van de belangrijkste beursgenoteerde bedrijven is gebaseerd op hun totale voorraad van fossiele brandstoffen. Doordat deze bedrijven de komende jaren te maken gaan krijgen met steeds strengere milieueisen, het daarbij horende overheidsingrijpen en verdere begrenzing, is het hoogst onwaarschijnlijk dat de bedrijven hun voorraden fossiele brandstoffen kunnen gebruiken tegen de eerder ingecalculeerde kosten. Daardoor kunnen ze de beoogde en begrote rendementen eveneens zeer waarschijnlijk nooit waarmaken. Het gevolg? Een koolstofbubbel, de zogenoemde *Carbon Bubble*.

De Nobelprijjs-econoom Joseph Stiglitz waarschuwt dat de carboncrisis vele malen omvangrijker en ingrijpender zal worden dan de financiële crisis van 2008. Dit omdat carbon een veel groter aandeel in de wereld-economie inneemt dan de slechte hypotheek destijds; carbon is verweven in alle facetten van de huidige economie. Tijdens een presentatie op de Green Swan Conference zegt Stiglitz: 'Reasonable carbon prices are going to be much higher than current prices, and that means ... fossil fuel assets will come down, and [fossil fuel] projects will come down very dramatically, very quickly, and that in turn ... imposes enormous amounts of transition risks. They lie not only in the fossil fuel companies, but in the companies that lend to the fossil fuels, companies that own shares in the fossil fuels, companies that trade with the fossil fuel companies.' Uit het *Nature Climate Change*-onderzoek uit 2019 blijkt dat klimaatverandering

de kans op een nieuwe bankencrisis verhoogt met maar liefst 248%. En dat de kosten daarvan – het redden van omvallende banken – 5 tot 15% van GDP zullen gaan bedragen.

De onzekerheid van ontkoppeling

Dan is er ten vierde ook de onzekerheid omtrent ontkoppeling (Engels: *decoupling*). Decoupling gaat ervan uit dat we in staat zijn om de economie verder te laten groeien zonder schade te berokkenen aan het milieu. Een belangrijke trend in de financiële economie is de zogenoemde groene groei. Omdat klimaatverandering ons dwingt om het gebruik van vervuilende, fossiele energie plaats te laten maken voor het gebruik van schone, hernieuwbare energievormen, worden allerlei investeringen gedaan in nieuwe, groene markten, sectoren, industrieën, bedrijven en producten. De verwachting van investeerders is dat groen de komende decennia een grote groei door zal maken en dus een lucratief beleggingsobject is.

In het rapport *Decoupling debunked, evidence and arguments against green growth* van het Europese Milieubureau (EEB) worden door een aantal wetenschappers (Timothée Parrique et al.) belangrijke vraagtekens gezet bij deze verwachting. Groene groei is gebaseerd op de ontkoppelingshypothese. De onderzoekers komen tot de conclusie dat deze ontkoppeling vooralnóg wetenschappelijk onmogelijk lijkt.

Grondstoffentekort

De Noorse hoogleraar Harald Sverdrup wordt wel gezien als de wereldboekhouder van grondstoffen. Sverdrup berekende welke grondstoffen nog in de grond zitten, welke hoeveelheden grondstoffen beschikbaar zijn in de komende decennia en wat we nodig hebben om tegemoet te komen aan de beoogde groene groei-doelstellingen. En wat blijkt? Zonder een ware recyclingrevolutie – waardoor we reeds ontgonnen grondstoffen kunnen hergebruiken – ontstaat niet alleen een groot tekort aan beschikbare grondstoffen; een belangrijk deel van de benodigde grondstoffen zal definitief op zijn. We zitten al midden in een grondstoffencrisis. We kunnen daardoor een essentieel deel van de producten dat nodig is om de transitie naar hernieuwbare energie te maken op korte termijn helemaal niet meer produceren. Het ontbreekt aan de daartoe benodigde grondstoffen. Dit terwijl de prognoses van de financiële markten gebaseerd zijn op een vlekkeloze transitie.

De groeiende kosten van ecologische degeneratie en destructie

Econoom Robert Constanza was de eerste econoom die in 1997 de waarde van ecosystemeservices heeft uitgedrukt in geld. Constanza kende een geldelijke waarde toe aan zaken als *pollination of plants, habitat for migratory species, storage and retention of water, soil formation processes, storm protection and flood control* en kwam daarmee uit op een bedrag van tussen de \$16 and \$54 triljoen per jaar; een gemiddelde van \$33 trillion per jaar. Constanza deed in 2014 een update van zijn onderzoek en kwam dit keer met een bedrag van tussen de \$125 en \$145 triljoen per jaar; een significante verhoging. Meer dan twee keer het totale, wereldwijde GDP.

Wetende dat er zich momenteel een ineenstorting van biodiversiteit afspeelt, kunnen we dus ook concluderen dat de gigantische gevolgen van de ecologische ontwrichting ook gigantisch zullen zijn voor onze economie. *Ons* levensbestaan is – ook economisch – extreem afhankelijk van *het* levensbestaan. De enorme schade die wij ecologisch berokkenen, gaat onvermijdelijk ook een enorme economische schade opleveren.

Deze onvermijdelijkheid is ook terug te zien bij klimaatverandering. Klimaatverandering gaat het economisch reilen en zeilen extreem – negatief – beïnvloeden.

Het Zwitserse onderzoeksbureau Swiss Re Institute berekende de gevolgen – kosten – van klimaatverandering gebaseerd op de verschillende IPCC scenario's. Zie figuur 13. De impact op de totale GDP in 2050 is naar hun verwachting:

- 1 4% als de Parijs-doelstellingen worden behaald (minder dan 2°C opwarming);
- 2 11% bij een opwarming van 2°C (het meest waarschijnlijke, optimistische scenario op dit moment);
- 3 14% bij een opwarming van 2,6°C;
- 4 18% bij een opwarming van 3,2°C.

Het is dan ook niet verrassend dat het World Economic Forum (WEF) in hun *Global Risk Report 2021* het gebrek aan voldoende klimaatactie als het meest bedreigende en meest waarschijnlijke economische

langetermijnrisico bestempelen. De ecologische ontwrichting gaat resulteren in een economische ontwrichting.

Figuur 13 Climate Economics Index

Region	Temperature rise scenario, by mid-century			
	Paris target well-below 2°C increase	The likely range of global temperature gains		Severe case 3.2°C increase
		2.0°C increase	2.6°C increase	
World	-4.2%	-11.0%	-13.9%	-18.1%
OECD	-3.1%	-7.6%	-8.1%	-10.6%
North America	-3.1%	-6.9%	-7.4%	-9.5%
South America	-4.1%	-10.8%	-13.0%	-17.0%
Europe	-2.8%	-7.7%	-8.0%	-10.5%
Middle East & Africa	-4.7%	-14.0%	-21.5%	-27.6%
Asia	-5.5%	-14.9%	-20.4%	-26.5%
Advanced Asia	-3.3%	-9.5%	-11.7%	-15.4%
ASEAN	-4.2%	-17.0%	-29.0%	-37.4%
Oceania	-4.3%	-11.2%	-12.3%	-16.3%

Bron: Swiss Re Institute, 2020

De Individuele Crisis

Naast de opkomst van collectieve sociale en/of ecologische problemen, die het rechtstreekse gevolg zijn van het huidige economische systeem, zien we ook allerlei nijpende individuele problemen ontstaan, vooral mentaal, zoals depressie en burn-out.

Ons huidige economische systeem draait nadrukkelijk om individuele prestaties. We kunnen onze huidige samenleving als een prestatiesamenleving duiden waarin je bent wat je presteert. Mensen 'moeten' daarom succes hebben. Het gevolg daarvan is dat mensen onder continue druk functioneren. Of nauwkeuriger gezegd: mensen leggen zichzelf een continue druk op. Mensen doen er alles aan om te voldoen aan het socio-economische ideaalplaatje. Zo werken we steeds harder en langer. In 1985 besteedden we 43,6 uur per week aan werk, overwerk, zorg en opleiding. In 2005 was dat 48,6 uur.

De oorzaak voor de opkomst van zowel depressie, burn-out als eenzaamheid wordt door onderzoekers daarom nadrukkelijk toegeschreven aan de opkomst van wat de 'prestatimaatschappij' wordt genoemd. Het CBS definieert de prestatimaatschappij als 'een samenlevingsvorm waarin mensen door individuele prestaties te leveren een goede positie en een hogere beloning kunnen bedingen.'

Depressie

In september 2021 presenteerde het CBS een onderzoek waaruit bleek dat in de eerste helft van 2021 maar liefst 15% van de bevolking van twaalf jaar of ouder psychisch ongezond was. Dit percentage is sinds 2001 – toen het CBS begon met het monitoren van mentale gezondheid – niet zo hoog geweest. Vooral onder jongeren en jongvolwassenen is het percentage schrikbarend hoog: een kwart van hen geeft aan te kampen met gevoelens van somberte. Brenda Penninx (hoogleraar psychiatrische epidemiologie van het VU Medisch Centrum in Amsterdam) heeft depressie daarom al omschreven als de toekomstige 'volksziekte nummer 1'.

In de uitzending van het radioprogramma 'Dit Is De Dag' op Radio 1 op 3 september 2021 reflecteren psychiater Damiaan Denys en hoogleraar klinische psychologie Liesbeth Woertman op de schrikbarende onderzoekscijfers van het CBS-onderzoek naar de psychische gesteldheid van Nederlanders in het eerste half jaar van 2021. Uit die cijfers blijkt dat een kwart van de Nederlandse jongeren en jongvolwassenen kampt met psychische gezondheid en mentale problemen. Volgens Denys en Woertman is zeer waarschijnlijk maar een deel van dit enorm hoge percentage te wijten aan de gevolgen van de COVID-pandemie en de daarbij horende beperkende maatregelen. De oorzaken liggen dieper. Beiden beargumenteren dat jongeren en jongvolwassenen vooral kampen met gevoelens van niet-welbevinden en een beperkte weerbaarheid jegens gevoelens van leegte. Een gevolg van wat zij een 'verwende levensstijl' noemen. Er wordt door jongeren en jongvolwassenen een onterechte relatie tussen welvaart en welbevinden verwacht. Denys: 'We verwachten dat als we maar eenmaal veel geld hebben dat we ons automatisch ook goed voelen. Maar zo werkt het niet.' Geluk blijkt niet maakbaar terwijl het wereldbeeld van jongeren en jongvolwassenen zeer nadrukkelijk om maakbaarheid

draait. Dat is onhoudbaar. Ook extern worden jongeren en jongvolwassenen met onhoudbaarheid geconfronteerd. De stabiele samenleving is door de klimaatcrisis opeens erg snel zeer onzeker geworden. Woertman: 'Dit wordt een generatie die het niet vanzelfsprekend beter gaat hebben dan hun ouders. Hebben ze nog wel een toekomst? Dat is een nieuw perspectief wat heel bedreigend overkomt.'

Er zijn verschillende andere onderzoeken die de enorme impact van klimaatverandering op de geestelijke gesteldheid van (jonge) mensen laat zien. Zo laat het onderzoek *Young People's Voices on Climate Anxiety, Government Betrayal and Moral Injury: A Global Phenomenon* van Elizabeth Marks en Caroline Hickman van de University of Bath zien dat maar liefst 59% van de 10.000 respondenten tussen 16 en 25 jaar extreem bezorgd is over de gevolgen van klimaatverandering en dat 45% daarom dagelijks gevoelens van angst en verdriet ervaart. Onderzoekers Mala Rao en Richard Powell signaleren in hun rapport in *The British Medical Journal* een chronische angst voor ecologische doemscenario's en concluderen dat deze klimaatangst en de psychische gevolgen van deze existentiële bedreiging het dagelijks functioneren van jongeren op emotioneel, cognitief en sociaal vlak extreem gaat ontwrichten. Jongeren voelen zich in toenemende mate onmachtig en zonder toekomstperspectief. De keiharde realiteit zorgt voor een diep trauma en wordt tot een generatieprobleem. Ook UNICEF komt tot een soortgelijke constatering. In het onderzoek *The State of the World's Children 2021* trekt UNICEF keihard aan de alarmbel. UNICEF constateert dat zelfmoord doodsoorzaak nummer 1 is bij 15-19-jarigen en dat de psychische gezondheid van een hele generatie jongeren ernstig onder druk staat. Een op de zeven jongeren heeft een diagnose voor een of meerdere psychische aandoeningen.

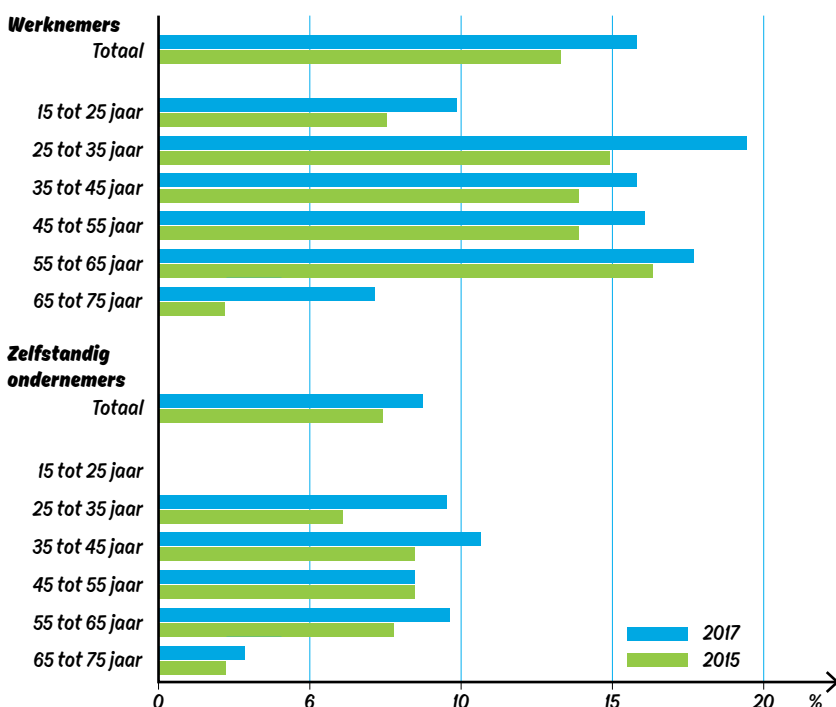
En ten slotte is ook het onderzoek van *The Impartial*, waarbij in zes jaar ruim 180.000 mensen in 20 landen werden ondervraagd, pijnlijk duidelijk qua conclusies:

- 78% is bang voor onherstelbare, door mensen veroorzaakte beschadiging van de planeet;
- waarbij de grootste stijging valt waar te nemen in de leeftijdsgroep 18-25. In 2014 maakte 66% van de jongeren zich zorgen; nu bedraagt dit 77% (bron: independent.co.uk).

Burn-out

Uit onderzoek van CBS en TNO blijkt ook dat in 2018 maar liefst 17% van de Nederlandse werknemers last heeft van burn-outklachten. Burn-out onderscheidt zich van andere psychische problemen doordat het werkgerelateerd is. Burn-out ontstaat altijd in relatie tot (over)werk.

Figuur 14 Aantal burn-outklachten

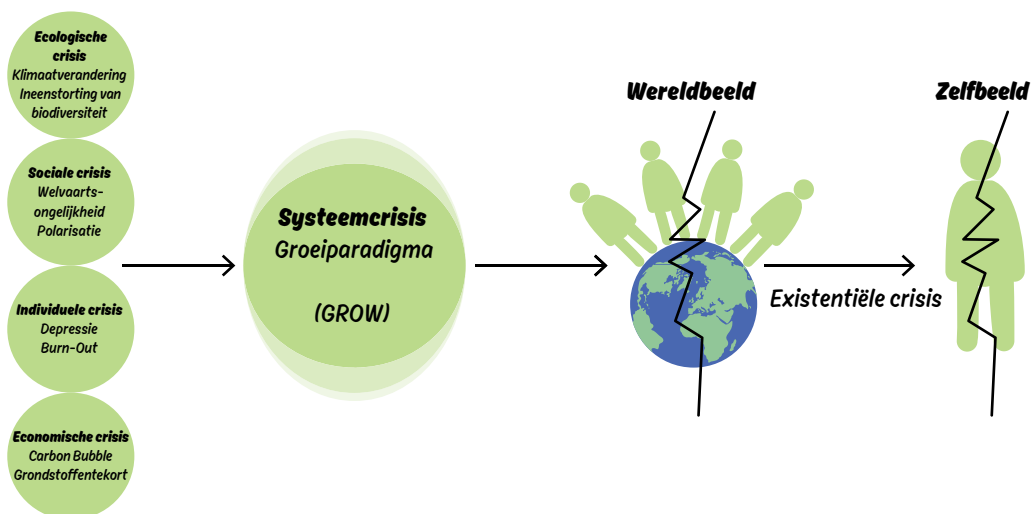
Bron: CBS, 2018

In het TNO-rapport *Oorzaken, gevolgen en risicogroepen van burn-out* uit 2020 wordt geconstateerd: 'Op basis van de NEA (Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden) is al eerder vastgesteld dat sinds 2013/2014, met het einde van de economische recessie, er sprake is van een gestage stijging van burn-outklachten tot en met 2018, het gaat hier voornamelijk om emotionele uitputtingsklachten.' Naast werkkenmerken, persoonskenmerken en organisatiekenmerken worden in dit TNO-rapport vooral ook maatschappelijke oorzaken aangewezen: 'Maatschappelijke ontwikkelingen die de ontwikkeling van burn-outklachten verklaren zijn het ontevreden zijn met de werk-privébalans alsook op het (systematisch) overschrijden van de werk-privégrenzen door werk.' Een duidelijke indicatie van onze huidige prestatiesamenleving.

De Existentiële Crisis

We kunnen concluderen dat ons huidige economisch-menselijke gedrag een metacrisis aan het veroorzaken is. Er is geen sprake van *of* een ecologische crisis *of* een sociale crisis, *of* een individuele crisis *of* economische crisis. Het is *en, en, en, en*. De crises zijn verweven, beïnvloeden elkaar en tellen op. Ze vormen een systeemcrisis. Sterker nog: ze vormen de basis van een existentiële crisis. Hierbij doel ik op een diepe, allesomvattende crisis die ons wereldbeeld en zelfbeeld doet instorten en ons totale levensbestaan ter discussie stelt.

Figuur 15 Van crises naar existentiële crisis

Bron: Kees Klomp, 2012

Van systeemcrisis naar existentiële crisis

In een interview in *De Groene* las ik hoe auteur Richard Powers de essentie van het existentiële crisisproces verwoordde: 'Ik heb het gevoel dat we op dit moment met een eco-trauma leven; er is een bijna universeel gevoel van wanhoop en zorgen om onze veiligheid en ons voortbestaan ... Dat eco-trauma bestaat volgens mij uit twee onderdelen. Allereerst is het een trauma van het verlies van wat we kennen, wat vertrouwd is ... Daarnaast is het een trauma van het verdwijnen van de aarde als een systeem dat leeft, dat ademt, dat zichzelf reguleert. De mens heeft die ontregeling veroorzaakt en de jeugd voelt dat het hardst; kinderen hebben van

nature iets pantheïstisch, of animistisch. Ze hebben instinctief een gevoel voor de schatkist die onze aarde is, en hebben een empathie voor dieren en planten die volwassenen vaak zijn kwijtgeraakt.' Volgens Powers zijn volwassenen hun verbinding en verwondering kwijtgeraakt omdat zij 'gekoloniseerd door economisch denken' zijn. Powers: Onze '*commodity-mediated individualist market-driven human exceptionalism*' – we kunnen dat ook 'kapitalisme' noemen, dat bekt net wat makkelijker – is een cultuur van normalisatie, van ervan uitgaan dat veranderingen zich uiteindelijk aan ons aanpassen, omdat wij, de mens, centraal staan in het leven. Het kapitalisme is niet alleen een economisch systeem, het is ook een culturele dispositie ... Die culturele dispositie heeft ons getraind om op zoek te zijn naar nieuwe dingen om af te vinken en zo zijn we betekenis gaan vinden in accumulatie, in groei, in kopen, in spullen ... Zo komen we denk ik bij een trauma waar niemand het over heeft, wat de klimaatcrisis betreft; het wegvallen van betekenis. Voor hele generaties is accumulatie betekenisgevend geworden; maar bewust of onbewust weten we allemaal dat die groei onhoudbaar is. *We have to give up the hope of getting across the finish line with all our stuff.* Het wegvallen van die *purpose* is traumatiserend, zonder betekenis kan een mens niet bestaan, we weten niet waar we het moeten vinden ... En daarom voel ik een geweldige hoop voor de toekomst. Zelfs nu op de rand van de afgrond. We voelen de noodzaak tot een andere manier van leven. En ik denk dat het juist die afgrond is die ons nieuwe betekenis geeft ... We moeten erkennen dat elke weg voorwaarts in de klimaatcrisis een weg is van zwaarte, van verlies – precies wat zo haaks staat op onze homo economicus-manier van leven. Daarom zouden we moeten leren dat er juist betekenis te halen valt in dingen opgeven, dat er een doel voor ons ligt om de ontberingen aan te gaan, dat er geen mooier ideaal is dan ons in te spannen om de wereld door te geven aan volgende generaties. We willen betekenis in het leven – daar ligt het.'

Het is dus geen toeval dat onze samenleving momenteel nadrukkelijk in het teken van ons collectieve levensbestaan staat, dat er een groeiende aandacht is voor de toestand van *het* klimaat, *het* milieu en *de* natuur en dat er een groeiend individueel engagement is; het bewustzijn en de behoefte om als mens met *ons* levensbestaan positief bij te dragen aan *het* levensbestaan. Deze existentiële ontwikkeling is vooral waarneembaar onder jongvolwassenen en jongeren; generaties Y (millennials) en Z (centennials). Jongeren en jongvolwassenen vormen het motorblok van de transitie richting de Betekeniseconomie.

Millennials en centennials, de drijvende krachten achter de Betekeniseconomie

De jeugd is een formatieve periode. Wij mensen vormen onze identiteit tussen ongeveer ons 10^e en 25^e levensjaar. In die periode vormen onze principes (waarden, overtuigingen), persoonlijkheid, passie en ons potentieel (onze kwaliteiten en capaciteiten) zich. De adolescentie gaat gepaard met de ontwikkeling van een zelfbeeld en wereldbeeld en vormt daarmee ons existentiële kader. Dit persoonlijke ontwikkelingstraject is natuurlijk onlosmakelijk verbonden met de maatschappelijke ontwikkelingen die optreden tijdens deze formatieve periode. Mensen zijn altijd een product van de tijd waarin ze opgroeien. De ervaringen die wij mensen opdoen tussen ongeveer ons 10^e en 50^e levensjaar zijn bepalend voor de rest van ons leven. Vandaar het denken in generaties. Generaties zijn groepen mensen die in eenzelfde periode opgroeien en daardoor overeenstemmende karakteristieken vertonen. Zo ook de generaties Y en Z. Onze jongvolwassenen (generatie Y) en jongeren (generatie Z) vertonen specifieke kenmerken. Onze huidige samenleving is existentieel-onveilig.

Onderzoekster Yvonne van Sark zegt daarover op pagina 7 in haar boek *Opgroeien terwijl de wereld in brand staat*: 'Jongeren van nu, aan het begin van hun leven, groeien op in een eeuw waarin grote risico's de kwaliteit van leven bedreigen ... De wereld staat namelijk in brand, ecosystemen staan op instorten, temperaturen stijgen ... De kinderen en jongeren van nu zullen hun hele leven lang last hebben van ecologische schade en opwarming die generaties voor hen hebben veroorzaakt.' Zowel generatie Y als generatie Z zijn nadrukkelijk gevormd door dit gegeven.

Een aantal bevindingen uit het internationale onderzoek naar millennials en centennials uit 2019 van Deloitte onder 13.416 millennials uit 42 landen en 3.009 centennials uit 10 landen:

The impact of myriad, radical changes to our daily lives has hit younger generations hard – economically, socially, and perhaps psychologically. Through this survey, this 'generation disrupted' is telling us that continuous change and upheaval have created a population that is different at its core. But, they're also providing valuable clues about how society's institutions can respond

to those differences in mutually beneficial ways that could increase trust, generate positive societal impact, and meet their high expectations.

Economic and social/political optimism is at record lows. Respondents express a strong lack of faith in traditional societal institutions and are pessimistic about social progress.

Millennials and gen Zs are disillusioned. They're not particularly satisfied with their lives, their government and business leaders.

Millennials are skeptical of business's motives. Respondents do not think highly of leaders' impact on society, their commitment to improving the world, or their trustworthiness.

They let their wallets do the talking (and walking). Millennials and gen Zs, in general, will patronize and support companies that align with their values; many say they will not hesitate to lessen or end relationships when they disagree with companies' business practices, values, or political leanings.

Generatie Y: de millennials

Generatie Y wordt ook wel de millennials genoemd. Het gaat om de groep mensen die geboren zijn zo tussen 1985 en 2000.

Millennials hechten minder dan voorgaande generaties aan geld en materiële zaken, maar scoren juist bovengemiddeld hoog in 'iets willen betekenen voor de wereld'. Daardoor wordt deze generatie ook wel de Idealistische Generatie genoemd. Dit idealisme heeft wel een stevige individuele signatuur. Millennials zijn namelijk vooral bezig met het hogere doel in *hun* leven. Het zelf is voor millennials het primaire referentiekader. Zelfontwikkeling, zelfrealisatie, zelfontplooiing viert daarom hoogtij. Millennials zetten zich graag in voor een betere wereld, maar hun primaire drijfveer daarbij is wel de persoonlijke voldoening.

De bankencrisis van 2008 en de diepe economische recessie die daar het gevolg van is, is het bepalende, formatieve moment in de generatiearchitectuur van de millennials. Veel millennials moesten juist met hun professionele loopbaan beginnen in de financiële crisisperiode na 2008. Precies dus op het moment dat de arbeidsmarkt instortte. Dat heeft ervoor

gezorgd dat veel millennials een slechte start op de arbeidsmarkt hebben gemaakt en dat ze kritisch kijken naar de maatschappelijke rol van het bedrijfsleven. Het zijn de millennials die binnen bedrijven actief in de weer gaan met duurzaamheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid en ervoor zorgen dat het maatschappelijke engagement van bedrijven steeds groter wordt.

We kunnen millennials duiden als de incrementele generatie. Millennials richten hun persoonlijke levens nadrukkelijk in op incrementele maatschappelijke verandering en verbetering. Millennials focussen zich op veranderingen en verbeteringen die in hun directe, persoonlijke en professionele invloedssfeer liggen. Het zijn de millennials die de motor vormen van huidige duurzaamheidsinitiatieven en van de maatschappelijke verantwoordelijkheid binnen bedrijven. Het zijn millennials die bedrijven hun eigen bedrijfsvoering ten positieve laten veranderen en verbeteren.

Generatie Z: de centennials

Generatie Z wordt ook wel de centennials genoemd. Het gaat om de groep mensen die tussen ongeveer 1995 en 2010 zijn geboren. Centennials worden ook wel de Bewuste Generatie genoemd. Dit bewustzijn komt voort uit het feit dat centennials opgegroeid zijn met social media en daarmee met continue, constante toegang tot informatie. Hun leefwereld is daarmee reeds vanaf jonge leeftijd groot en open. En in die leefwereld hebben centennials een aantal indrukwekkende en bedreigende ontwikkelingen gadeslagen, zoals de voortschrijdende klimaatverandering. De existentiële dreiging die hiermee gepaard gaat is een allesbepalend generatiekenmerk. Voor centennials zijn de gevolgen van klimaatverandering rechtstreeks van allesbepalende invloed op hun toekomstperspectief. Het heeft activisme tot een kerneigenschap van de centennials gemaakt. Yvonne van Sark: 'Ik ontwaar ... een toenemende groep goed geïnformeerde jongeren die besluit niet bij de pakken neer te zitten, maar zich afvraagt: wat kan ik doen om het tij te helpen keren?' Centennials vechten voor een wereld met toekomstperspectief. We kunnen centennials daarom duiden als de transformatio-nale generatie. Centennials richten hun persoonlijke levens nadrukkelijk in op systeemverandering: op een totale, transformatio-nale verbetering van de wereld. Het is daarom dat vooral centennials – zoals Greta Thunberg – de harde kern vormen van de wereldwijde klimaatprotesten. In

een interview in *Trouw* van 30 oktober 2021 zegt psycholoog Jos Ahlers, die meerdere boeken schreef over generatie Z: 'Activisme onder de jeugd is terug van weggeweest. Logisch ook ... Jongeren weten dat er onheil op hen afkomt. Zij zullen de eersten zijn die de gevolgen van klimaatverandering daadwerkelijk zullen voelen ... Ze voelen zich bedreigd in hun bestaan.'

Tot diezelfde conclusie komt Byron Williston, professor filosofie aan Wilfrid Laurier University. In een artikel voor het online magazine *Epilogue* voorziet en voorspelt hij het samensmelten van generaties Y & Z tot één grote activism-generatie: 'Most of those under the age of around forty will live lives defined by the anthropocene: by the immense challenges contained in mounting climate chaos and ecological collapse. As these twin calamities evolve, there will be no meaningful way to distinguish between the young generations ... The existential crisis inherent to this transition is so dire and so unique that our usual way of demarcating generational cohorts needs revamping, and the generation experiencing it needs a new designation. Welcome Generation Anthropocene, or Gen A, to the social scene. This is no straightforward succession of one group by another. We are in the early days of an unprecedented harnessing of political and moral energies bringing together members of both Gen Y (aka Millennials) and Gen Z, and even some Gen Xers; they will likely become a single transition generation overseeing our move from the old world to a new one.'

Williston beschrijft hier wat mij betreft de existentiële dynamiek die we momenteel plaats zien vinden: een groeiende groep mensen die *hun* levensbestaan in het teken van *het* levensbestaan invullen. Anders gezegd: we zien dat vooral jongvolwassenen en jongeren in actie komen. Jos Ahlers: 'Ze zijn opvallend autonoom en ondernemend, blijkt uit onderzoek. Z'ers hebben het idee dat ze hun problemen zelf moeten verhelpen. Ouders en politici gaan de klimaatcrisis niet oplossen, veel jongeren vertrouwen alleen op zichzelf ... Eigenhandig vermoedt de jeugd de wereld te kunnen verbeteren' (*Trouw*, 30 oktober 2021). Deze autonome, activistische houding is logisch, gezien de context van de generaties:

- De millennials zijn de jongvolwassenen die in organisaties werken en daar te maken krijgen met 'boomer-bestuurders' die de toplaag van het management vormen. De term 'boomer-bestuurders' werd onlangs gebruikt door jurist Sophie Kuijpers (millennial), die bij het

radioprogramma De Nieuws bv concludeerde dat de besturen van beursgenoteerde bedrijven de belangen van de jonge generaties onvoldoende vertegenwoordigen, en dat dit te wijten is aan het feit dat er te weinig jonge mensen in het topmanagement van die beursgenoteerde bedrijven zitten.

- De centennials zijn de jongeren die nog hun hele leven voor zich hebben en zien dat hun toekomstperspectief ernstig ontwricht wordt en dat een radicale socio-economische verandering noodzakelijk is.

We zien de verwevenheid van *het* levensbestaan en *ons* levensbestaan dan ook nadrukkelijk terug bij de millennials (generatie Y) en de centennials (generatie Z).